

ДС-14. 974
1941-10
22/24

ПРОБОЄМ

місячніє یкультури

Зміст:

А. Гарасевич: Осінь	545
О. Лятуринська: **	545
Г. Мазуренко: Химера	546
Іван Савчур: Ів циклю: „Юнацька весна“ .	546
Р. О. Климкевич: Свята земля	547
Сильніше смерти	547
Наталена Королева: Таврійська бай...	549
В. Кархут: Пробудження	573
Перша протиліберальна революція в новіт- ній Европі	571
Теодор Када: Імперіалізм і народи Авії .	579
Евген Онацький: Головні основи суспіль- ного ладу	587
Осип Думін: „Кружок ім. І. Франка“ в дро- гобицькій гімназії	592
Хорвати Україні	603
Рецензія	605
Хроніка	607

ЖОВТЕНЬ

ЧИСЛО 10 (99)

РІЧНИК VIII.

ПРАГА 1941

ЦІНА 1— RM

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція під проводом Д-ра Степана Росохи. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100— К на рік, на четверть року 25— К. — В Німеччині річно 12— RM, четвертьрічно 3— RM, за границею 150— K, або іхня рівновартість. — Число конта Поштової Шадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ген. Губерн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 *Nastup* Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII, Hávličkova 8. — Novinová sázba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545-III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Praha II, Hávličkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andreesky vd., Praha XII, Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріали просимо слати на адресу:
„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

А. ГАРАСЕВИЧ

Осінь

Всміхається блакитньоока осінь
зза кучерявих звоїв сивих хмар.
Ліси знялися в золотий пожар,
крізь листя мчать вітри простоволосі

плакучим вербам чешуть русі коси,
і кровю повнять соняшний пугар.
І розсівають перлистий янтар
холодні, мов мечі, осінні роси...

А потім небо хмарами вагітне
нагнеться над землею, що в вогнях.
Заграє вітер в дощевих струнах

пращальну пісню. Хижу, непривітну...
А потім — тиша...

Крізь застиглий спокій
зими холодні, ледвичутні кроки...

О. ЛЯТУРИНСЬКА

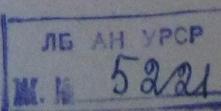
* * *

За порогом у розпуці
скаржить Вітряніця.
Хтось помер, єдиний буцім,
й пусткою світлиця.

Хтось помер. Його виносять
чолом, як годиться.
Ти в жалобі рви волосся,
затуляй обличчя...

Якби жаль утихомирить?
Якби скарги втишить?
Щоб розсипати на подвіррі,
присказати скоріше?

Не прискажеш, — ще й у ранці
буде голосити,
Лити слізози на сапянці,
на рукав розшитий.

Химера

Химеро, — й оце твое жало?
 Чудне, загадкове обличчя?
 Як легко мій карточний замок
 Розсипався від дурнички...
 Ой, всі ми десь глибоко знаєм
 Про щастя безмежнє та вічне.
 А може то відгуки Раю?
 Його поцілунок містичний?
 І може не так ми прокляті?
 Нашо нам залишено спомин?
 Збираю розсипані карти...
 І руки тремтять від утоми.

ІВАН САВЧУР

Із циклю: „Юнацька весна“

Чи згадати у зоряний вечір,
 Як під гуди та тури когорт
 Проминули весна молодеч
 Та розлюблений мною акорд.

Чи згадати юнацьке минуле,
 Що згоріло, дотліло до тла,
 І давно ми про нього не чули,
 Бо війна у сучасне змела.

Чи згадати і весни і літа,
 Що минули в пожежах села,
 Як велика й свята Немезіда
 Нас усіх до борні повела.

І ті весни, що ніби метелик,
 Пронеслись — лишень вітер погнав,
 Нам налили в золочений келих
 Молодечного трунку — вина.

І ті весни, як сонячний ранок,
 Розгорнулись в акорди — пісні,
 Що зоріють, як ранній серпанок,
 Що горять, мов купальські вогні.

Та весна молода, ніби янгіл,
 Усміхнулась на мене в селі,
 А під співи та гуди фаланги
 Повела у крайни чужі.

Чи згадати весну молодечу,
 Що згоріла, дотліла до тла,
 Що минула, як зоряний вечір,
 У затишку, у глуші села.

Чисовиці, 15. VII. 1941.

Р. О. КЛИМКЕВИЧ

Свята земля

Я вірю в святість наших піль,
 У містику таємних борів...
 Як у святині звідусіль
 Ячу урочисті хори.

Співають їх старі ліси
 У трону Божого піdnіжжя
 Та синява свята росить
 Похилене в покорі збіжжя.

А сонце стопом золотистим
 Малює знак на щиті синім
 І світить в небі знам'я чисте
 Святої Русі-України...

Сильніше смерти...

(Із старих хінських легенд).

Давно-давно, коли вірність і любов не були ще пустими казочками, гідними сміху, в одній із провінцій в глубині Хін жив хлопець на ім'я Чен-Яо. Він був високого росту й стрункий, а його мускулисті руки могли гнути залізо з такою легкістю, з якою дитина згине солімку.

І він любив дівчину на ім'я Фей-янь, що означає «Літаюча ластівочка». Направду, вона була подібна до ластівочки. Легка та струнка, жива й весела, і співала цілими днями... На її чорній продовговаті, як мідальники, очі, на її вишневі губи, як листочки чайної рожі, її тонкі, вигнуті брови, щочки повні й ніжні, як персикі, що краскою своєю нагадували раніше небо, — задивлялося все село.

І багато було таких, що ходили по слідах її маленьких ніжок, що так швидко переносили її з місця на місце... Але вона любила тільки Чен-Яо.

І коли, з вечірньою зіркою, вона йшла над річку, щоби на моменту стріннути, нарешті, свого милого, і чула його ніжно-проймаючу пісню, — її серце тримтало, як пташка, а душа з довір'ям розкривалася, немов дорогоцінний білий лотос.

Якось то на прощання вона сказала йому:

— Завтра, як завжди, з заходом сонця я прийду. Очікуй мене ось тут, на середині моста.

* * *

Сонце спускалося над горбами, сповите сірими хмарами, а його червоні лузі на небі виглядали заревом величезної пожежі, коли Чен-Яо прийшов і став на середині моста.

Ріка в низу шуміла: падали весняні дощі й вода прибула так сильно, що майже досягала моста. Але юнак безпечно виспівував, виглядаючи в той бік, звідки завжди надходила його Фей-янь. Навіть дощ, що почав падати, здавалося не турбував його. Хибаж могли дощ і вітер здергати його милу, коли вона обіцяла прийти??!

Вода піднялася ще вище й уже лизала край моста під ногами всміхаючогося Чен-Яо. А Фей-янь все не видно й не видно.

Вітер грозив зірвати міст. Бездомні душі жалісно плакали ї відихали довкола, а злі духи репотали, свистали й вили над головою Чен-Яо. Але він, міцно обнявши поруччя моста, стояв і виглядав в той бік, звідки повинна була прийти Фей-янь.

Він вижидав, бо вірність не була для нього пустим словом... Вода добралася йому до пояса і скувала його тіло своїм оловянним перстенем. Та хибаж Фей-янь не сказала йому, що прийде? — і він чекав...

Вода досягала вже до бороди й він чув як тріщить і ломається міст під натиском води. Але навіть в той момент, коли він почув, що повільно опускається міст під його ногами, навіть тоді не розірвав він залізного перстеня своїх рук. Останній погляд його був направлений туди, в той бік, звідки обіцяла прийти його мила. І, коли розлютувана ріка захлопнула його, остання думка в нього була: «Фей-янь прийде, вона не може не прийти».

Він чекав, бо був вірним і любив...

* * *

Весь вечір і пілу ніч звивалася бідна Фей-янь коло хвого батька. Ні вітер, ні дощ не змогли би здергати її — але обов'язок дочки вище всього. І тільки над ранком, коли стих вітер і перестав дощ, коли переможне сонце позолотило вершки далеких синіх гір, Фей-янь змогла, нарешті, вийти з дому. Як ластівочка, що ратується перед яструбом, летіла вона на своїх легких ногах до моста. Вона знала, що її любий чекає на неї. — і вона не помилилася... він чекав...

З усмішкою на мертвих устах, з очима як скло, зверненими туди, звідки приходила кохана, обнявши руками поруччя напіврозваленого моста, він чекав.

І вона прийшла.

Але даремнє кликала його Фей-янь. Даремнє цілуvalа його мертві губи й застиглі очі, — він був уже мертвий. Тоді, поглянувши мутними від горя очима вниз, на хвили річки, Фей-янь схопила кріпкими руками свого милого. І — о чудо! — обійми, ко-трих не могли розійтися ні вітер, ні розшаліла ріка, ні злі духи, самі розкрилися для Фей-янь.

Обнявши своїми тонкими руками трупа, і притиснувши свої рожеві уста до його мертвих губ, кинулася Фей-янь у мутні води успокоеної ріки.

... Бо в ті далекі часи любов і вірність ще не були пустими казочками, гідними сміху.

За М. Л. переклала Валя Корда-Федоріва.
(Харбін).

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Таврійська бай...

«Отковдов есть пошла»...

Коло рочистих таємних змін завершено: золото нового врожаю впало під серпами женців. Селища подовж широкого Бористену*) обвіяні запахом меду й нового зерна. В цім році наближається подвій благословене осіннє свято: гойний врожай дала Мати-Земля, що то її прадавні предки богинею Землею називали, — і мир панує по цілій країні.

Старий жрець бога Яса-Ясонь, як того вимагає звичай, рівнозначний із законом, власноручно вимітає святиню свіжим, зеленим дубовим галузям. Ніхто, крім жерця, не сміє входити до середини храму. Нарід лише відчиненими дверима бачить в глибині храму-божища статую бога, загорнену хмарами офірних димів.

Двічі в році відбуваються «великі свята». На весні, коли рука орача-ратая, звіряє Матері Землі зерно, як дорогоцінний скарб ховаючи його в таємні глибини, — тоді з'являється людям Яс, осяяній золотим вінцем. У правиці бога-проміні — спис, що ним бог загнав зло чарівницю — Марену, студену зиму, однакову, що смерть. В лівиці — розквітла квітка, з якої випорхує пташка.

А впередосінь не тільки вигляд, але ж і найменша зміння Яс. Дарма, що це — все той самий бог урожаю. «Бесень» вже зв'ється він. І в правиці його близкавка — серп, а в лівій руці — кеть.

*) Стара назва Дніпра.

лих. Ще з весни наповнив Ясонь той келих вином, щоб по цьому ворожити про брохай. Як що до-нині мало зникло вино з келиха, буде добрій рік наступний. Коли ж світлив Яс з того вина «упив» чимало, — менше дасть своїх дарунків і Мати Земля...

Стомлений віком жрець. Часто відпочиває в своїй праці, тяжко випростуючи зігнуту спину. А, випроставшись, повільним кроком човгає до відчинених дверей, щоб вдихнути свіжого повітря. Повинен бо мести, затримуючи віддих, щоб не заневажити божої оселі своїм нечистим людським диханням. І що-разу при повороті від дверей храму, з любовю оглядають Ясоневі виблідлі очі святиню, знайому аж до найдрібнішого взірця, вишитого на дверній заслоні, чи витканого на килимах, завішених перед зображенням бога на різблених, дубових соахах, що підтримуть храмовий висир.

Цілесеньке довге Ясоневе життя проминуло в цих посвятах стінах. Численні зими вибилили жерцеву довгу бороду, спинули снігу в кучеряве волосся, зігнули спину, загнавши гвіздя в крижі, висушили мязи. Лише не вгасили бліскучих, ясних очей, що з кожним роком стають все світліші й з кожним роком все ліпше зазирають в майбутнє.

Бачити прийдешнє дістав Ясонь даром від богині Лосні. Ще був малою дитиною, коли узрів хлопійко, у весняному квітку всю білу, сумну богиню. Серпок місяця — молоденський, ніжний аж прозорий, — світив над головою Лосні, коли співала вона своє журлivoї пісні. І така була краса та принадність у співі тім, що вже вітоді не схотів Ясонь слухати пісень людських. Забажав з повного серця жити тільки з богами, прислушатись лише до їхніх голосів. Покинув родину. З жінотою ані не говорив. Не пив п'яночих напоїв, не вживав мяса. І так, від років дитячих аж до повні літ старечих. Був праведний, вірний і витривалий.

За те ще раз мав щастя побачити Лосні. Знову, коли місяць був у повні, показала Ясоневі богиня золотим списом, де він має копати посвяту криницю. І викопав Ясонь чарівне лустерко. Все аж позеленіло, зімшилось від вохкості. Але ж краси не стратило: було прикрашено мистецькою горорізьбою. А там, де в круг даєкала переходило держакло, невідомий мистець вирізбив півмісяць. І по тому знаку забагнув старець Ясонь, що лустерко — чарівне належить богині Лосні.

З того ж таки часу почали вицвітати сині Ясоневі очі й зійшов на нього дар бачити майбутність. Лише заглянє в днідавнє дзеркало — й немов відчиненою великою брамою бачить прийдешнє. І, хоч стали очі бачити гірше все, що довкола, — погляд Ясонів лишився бліскучий та ясний, мов у юнака.

То ж і заради Ясона приходили люди до храму Яса від чотирьох вітрів. І з-під зорі чужих дальні мандрують, щоб дізнатися долі своєї в уславленим храмі Ясовім. Мудрі відуни та обавники з діб прадавніх на Бористені ворожили. Та ж такого, як Ясонь ще не було ніколи. Ані найстаріша старизна про такого не памятали: все знат, усе відав і не схібив ніколи...

Жрець розгладив рукою пестро-тканий килим перед богом,

«увінчаним сонцем» і постановив перед ним «Нов-хліб», винече-

ний жрекинями богині Землі.

— Гарно спекли! — аж посміхнувся жрець з-під снігу пух-

кого вуса. Принюхав: — З найліпшої муки, на меду замішаної. Обернув довкола на місці золотий, паучуй, аж на лодський

аріст високий хлібовий стовп, щоб став до людей пайрівнішим боком. Як обструганий стовбур столітньої ялини — рівний та пря-

мий, в основі — круглий, як соянє коло, стояв правий «нов-

хліб», як правдивий символ життя й добробуту.

Завтра стане за тим хлібним стовпом Ясонь. Ані не пригнеть-

ся — й з-поза нього запитає прихожих:

— Позирайте, люде! Чи бачите мене?

З порогу храма загуде у відповідь, гей би вітер у верховіттю

посвятного гаю:

— Ні, ні, ні! Не бачимо! Не бачимо!

Ясоневе обличчя зачервоніється й засяє радістю:

— Най же й на рік прийдешній з-поза гойності хліба мене не побачите!..

Ясонь підійшов до посвятного погару й ще раз заглянув у келих, не торкаючись його рукою. Тільки маленько «упив» добрий бог! Буде рік щасливий, гойний, повний.

Завтра цим вином Ясонь покропить люд:

— На здоровля! На щастя!

Новим зерном обсипле прочан й хліб посвячений по малому шматочку роздасть всьому народові. На місці ж, де стояв «Нов-хліб», — лишить новий великий восковий світач, що не одного такого зсукали з жовтого воску побожні прочани, як дар для храму.

Прислухався до тиші божища й до спокою посвятного гаю:

— Немов на цілім світі дихаємо тільки я та вогонь на Ясово-му вівтарі! — міркує старий віщун.

Так, ще й легенькою хмаркою не розвіялась та думка, як не наче підслухала її Доля. Підслухала — й засперечалась: загомонала швидкими людськими кроками в гаю. А супровід до них — тутешній кінський.

— «Йде-муж... молодий і бадьорий». — Пізнає по звуку крові Ясонь. — «І кінь нестомлений. Йдуть швидко. Йдець веде коня в поводі, простують до храму».

І борзить жрець до дверей, щоби чужинець не знесвятів божища, невідомки, вступивши до нього. По дорозі накинув на плечі рясницю й саме вчас став Ясонь на порозі, зустрів і людину, й коня вже при храмових сходах.

У прихилька біля сідла — спис, за пасом — бойова сокира, два ножі та добрий меч — кінчак. За раменом — лук тисовий. У сагайдаку — чимала родина орлім пером опірені стріл. На лівій руці — щит з буйволової сиріці, зализом кований. Достомитно: вождь або могутнього вождя син.

І дощовою водою «від самої громовиці» кропить жрець зо срібної посудини чужинця.

— На привітання.
Гість же, видко, обичаю знайти: приносить богові в дар добрий меч кінчак, з вузьким лезом, і келих, сутозолотий, хитрою різбою оздоблений. Називає себе і свій рід та край свій: мовляв, від ріки Герхизу *) по долю йде він, Боризес. Є наймолодчим сином скітського вождя Тергастера.

— «Будеш володарем у далекій країні», — чув він голос вісні. Й подався в пошук країни тієї. Бо їх братів у родині отчій, — як листя на рясному, майному дубі.

— Сто літ би чекав — не дочекався б, поки увільняться дороги до отчого трону. Де там! Хоча б і війна допомагала своєю кривавою десницею!

— Не приховую від тебе, отче: мене ж і власні батьки за нездібного до володарювання мають — труснув черним, як руно густим, волоссям Боризес. — Противно бо мені смерть сіяти. Життя здобувати хотів би!

І по хвильці, піби виправдуючись, докинув:

— Не чистої я скітської крові, старче віщий: полоненою грекинею з самої Елади була моя, небіжка вже, мати. — На мить від суму потемніло юнаково обличчя, та ж враз бадьорий усміх зігнав з обличчя журу: — Гомонять про тебе, отче, люди. Гомонять аж ген-ген далеко. Що з тих найпрозорливіших волфів і відунів, які над Бористеном ворожать, найпрозорливіший будеш ти, Ясоне. То ж і прийшов я здаля тебе спитати: чи того краю, що шукаєш, не вкажеш мені ти? Бодай напрям скажи: кудою поїдатись маю?

Здобув Ясонь з темної схованки своє чарівне листерко. На біле волосся поклав собі вінок з тополевого листу, що думку прояснює, й підніс дзеркало перед очі молодого скита:

— Дивись, синцю, сюди. Позирай, що ж узриш — скажи.

— Бачу: степ безкрай, наче море зелене. А на ньому — нич. Ані звірі, ані птаха. Ані полоз-велет не зашустить в зелених хвилях нежер-трави...

— Добрий знак, синцю, сину Тергастерів. Пройдеши стени без перешкод. Позирай ще. Що бачиш нині?

— Бачу: кінь мій — «Глітай-вітер», що мов рідний брат мене розуміє, звонпие, сполосився, ласкавого слова не слухає. Мов «кітче очко» на драгві. — знестиами стрибає... А я йду-никаю, «доброго зілля» в степу гляжу, коня лікувати... Далеко вже прийшов я... Нині зрю «Грім-бабу» камяну, що охороняє люд мандрівний в дорозі. Здовіль кладу ій вяленини, доброго мяса з одинця, що під сідлом везу, — па офіру. Ще й стрілу перед нею в землю торчма устремив. Най вітер на потіху богині на тій стрілі грає-брінить, пай чари розгонить...

Сило таємна! Дай лихо пріч. Пішли погоддя. плодъ і сить! — шепоче Ясонь. — Ще дивись, синцю. Дивись, дивись...

— Таки прибив я лихі чари стрілою. Прибив! — вигукув рах

*) Герхиз — стара назва р. Донця.

дісно скит. — Вже кінь мій знов дужий, землю нюшить, стежку шукає...

Жрець повернув до себе листро, витирає помалу мякою ткачарівне дзеркало, що не ховає таємниць від Ясона. За хвилину старече обличчя розсвічується радістю:

— Під добру руч прийшов ти, синцю. Від камяної «Грім-баби» рівно послався твій шлях, в далеку землю, що її шукаєш. Як вглядіши поставу камяну, — відтіль бездоріжжям пусті коня вільно: доведе тебе сам...

І урвав. Бо ж кінь, зачувши ті слова, заржал, піднесши високо голову. Аж йому зуби бліснули, неначе в усміху. Ще головою мотнув, чисто — сказав:

— А знайду! Знайду напевне!

— Щаслива ж доля твоя, Боризесе, сине Тергастерів. Не ушкодить тобі ні людина, ні полоз, ні звір, ані птах. Здобудеш край свій, як себе переможеш і відзнаєш, що за мсту в дужча, мініща любов, як відізнав уже ти, що майбутність буде життя, а не смерть... Відпочинь і йди...

Не день і не два мандрує юний скит. Аж зійшлись за ним стрімкі скелі, мов застібка намиста, що запнулось довкола. Зашпинулись і замкнули Боризеса в глибокій камяній долині, мов у криниці. Десь гучить близька, невидна вода.

Боризес притримав коня. Розглянувся: над гребнями гір — небо ще повне сояшним світлом. В ущелині ж далі, де пахне свіжістю, мятою й чебрецем, вже із заглубин повиповзали, щоби пастись вночі, чорні вечірні тіні.

Скитові немов стягло груди ремінем. Звиклий він до степових просторів, де вільно й поглядові, й серцю. А тут, в горах ча вить невидний тягар. Не знаходить йому наймення Боризес. Страху він не відає, суму не знає. Тямить стало, що світ — повен небезпек, а життя — сама боротьба. Звик ставитись чолом проти всякої нападу. Смерть?.. Молодий скит всміхається погірдливо:

— Хе, кирпата! Хиба ж її обминеш? Та ж волфи навчають, що там — у поза світтю — краще, як на землі. І певне, що так, бо ж ще ніхто з тих, що туди відійшли, додому знов не повернувся. Жерці знають приховані річі. Знають! Особливо ж ті, кудесники Бористенські. Хоча б і цей Ясонь. Так достеменно збулося все, що в його листрі було видко, й що сам відун говорив. Ані звір, ні людина, ні полоз, ні птах мандрівників не ушкодили. І перед «Грім-Бабою», що її в степу відразу знайшов, стрілою до землі лихо прибив...

А дні й почі минають далі в мандрівці. Як блимання ока, такі одніоманітні, довгі, як довга осіння пряжа сумної Лосини. Не можна їх ні розріжнити, ні зрахувати, ні памятати.

Вогняною зініцею дивиться на землю сонце. А потім інч п'ятьмою-повікою те око небесне накриє. Передрімає її знову вигляне сонце. Нема вже ночі, вже — новий день. Заспівають птахи, важким голосом озветься дикий таврійський бик, в байраці,

в улоговинах по степовицях свистять ховарашки, а на небі все кружляє орел та пильнує:

— Чи справною дорогою йде людина по долю?
Так розмотаним клубком катився перед Боризесом пустинний шлях, аж привів мандрівника до невідомої гірської землі. І, дарма, що була вона вся пагорката, видалась степовому скитові таюю принадою та гарною, аж забув про мандрівний закон, що велить:

— «Не розпалай відкритої ватри в дорозі й голосом дужим вістей про себе не подавай».

Вигукнув весело з повних легенів:

— Живі великі боги!
Був це вигук радості, що навчила його чужинка мати, коли захоплення розіграло їй груди. І він з радощів почувався тут, немов спянілій. Хоч і давно вже не пив перебродилого кобилячого молока, що бадьорить і до радости приводить. А от же так весело згучав його могутній голос поміж ущелин, що аж кінь скітів «Глітай-вітер» заіржав у відповідь, почувши, що його пан так вітішився.

І зненацька напорошились обое — їздець і кінь, бо ж ім відповіли скелі:

— Живий великий Пан! Живий великий Пан! Живий великий Пан! *)

Не в скитській мові була та відповідь каміння, та Боризес зрозумів: змалку був, як сорока, до мов спритний. То ж ще від нееньки яке чужинне слово вчуя, у памяті затримав. Багато перевняв ще й від грецьких купців, що до Боризесового племені по коїні та шкури приїздили.

Листя диких сріблястих олив та кизилові кущі, червоними сережками прибрані, здригнулись в третмінні, як людське обличчя — дрібним сміхом. На мить майнула у вітах гола, хлопча спина, а низом, травою перебігли козячі ніжки. Річ ясна: де худоба, там повинен бути й пастух.

Боризесовою уявою попливли принадні образи: солодке молоко... мягкий сир... запах диму від ватри, І пахощі соковитої печени. А понад усім насолоду відпочинку під шатром чи в печері. Бо ж в цих гірських ущелинах обхоплює вранішня вохкість мешканця сухих степів, як «Мана» **) — мертвa наречена, свого ханця-зрадника.

Оглянувся молодий мандрівник по привітних барвах, а зелені хаці дивляться на нього живими, людськими очима. Та ж такими синіми вогниками спалахнули ті очі, як самоцвіти у вінці Боризесового батька, царя скитського.

А над вогниками-очима нависли срібною піною сиві брови. Під ними борода біла розкучерявилася, затулуючи пів-зоране зморщками ласкаве, приязнє обличчя. З волосся, що вкривало гривою, пухкою та білою, як достигла степова тирса, вибігли мо-

*) Паном звався у старих греків (аркадійських) бог природи та лісів.

**) Мана — чорноока, зрадлива, хixa сестра Перелесникова.

гутні роги й круто загнулись на щоки. Пряде рогатий старець ца-ніппими чорними вухами, поглядом же синіх вогників немов гла-дить скита по душі. Ліпше, ніж словом тими очима до Боризеса промовляє:

— Вітай, Долею посланий! Вітай, юначе! — озивається.

Боризес враз прийшов до тями й не дивно йому, бо ж знає з оповідань людей бувалих: в країнах, де ще не ступала нога тих, що зброю носять, і доси живуть «дикі люди». Не знають вони ні війни, ні на лови не ходять, мяса жадних тварин не їдять. Не вміють ані возів будувати, ні станів ставити. Лише вміють скла-дати гарні пісні, на струнах арфи чи лірі грати, збіжжа сіють, виноградну реву плекаютъ. Та ще з шелестіння дерев уміють ві-щувати, бо ж, мов німа тварина, вони бачуть те, чого люде зочити не вміють... Сказано: дикі! А володар тих диких людей (греки-безбожники звуть їх Фавнами та Сільванами) називається Пан... Це ж він і ...

І в глибині затишної печері частує козоногий володар дикіх — Пан Боризеса. Мед золотий, мягкий сир перед гостем ста-новить. Винні ґronа, мов квітки рожеві, на свіжих листах кладе. Має хліб, на гарячих каміннях у вигляді коржів печений. Та ж ні мяса, ні сала не має. І, коли Боризес хоче з свого подорожньо-го запасу пригостувати й Пана та виймає з саков прозоричсте ви-вялене мясо дика, козоногий старець відвертає посмутніле обличчя:

— Закопай, гостю, шматки мертвої тварини в землю. Не го-диться вживати поживи шакалів.

А сам наливає скитові золотого вина, що густе, як мед, і, як мед запашне. І не надивується скит смаку того вина. Не надивиться на погар з червінки, чорними візерунками писаний. Сма-кує вино Боризесові. Ліпше воно за кобиляче молоко, дужче за пяночий напій з диких сливок-жерделів.

І кінь Боризесів, що жадного чужинця до себе й на десять кроків не підпустить, сам до печери підходить і з Панових рук бере шматки коржа та виноградні ґronа.

— Так відпочинь тепер, гостю мій, — запрошує ласкавий то-сподар. — Тут не загрожує тобі жадна небезпека на нашій Тав-рійській Землі. Не прийшов ще твій час впасти з дерева життя дозрілим овочем.

Підмощує запашного сіна, взористою товстою тканиною його прикриває.

Спити і не спить Боризес. Здорове тіло тішиться відпочин-ком по довгій мандрівці. Мязи розружилися, по жилах від смаш-ного вина тепло розливается. А от же, серце тъхкає, мов соловій, співучою струною озивається. Занурив погляд розплощених очей молодий скит у срібну блакить ночі, пе устами й серцем теплу, чаївну тишу. Наслухає в дрімлі тихому сніву, що десь бренить з тіні, обрисканої місячною росою. Здається йому: зву-ками флейт чи жоломії трептить срібно-блакитне повітря. А з ледве вловної мельодії проступають голоси, прозорі, чисті, як

струмочки лісових джерел, легесенькі, як вітрець, що його ані за-
тримати, ані вловити. А в блакіті далин віуться рої, з імлі зі-
тканих істот.

Та ж те все може тільки тобі сниться, ха-ха-ха! — десь ізда-
ля рігоче чутур-пугач...

Може... бо ж спить і не спить Боризес. Бачить щось далеке,
а зблизька не бачить, як з чагарників на узлісці вимотуються
дивні звинні істоти, «дикі хлопійка», Фавни-паніски. Порохливі,
жуваві, веселі та граві пустунчики Панові внуки. Тіла — дитячі,
ніжки козлячі, між коротким волоссячком — коротенькі ріжки.

Зацікавлені нечастою появою, підсуваються все ближче і
ближче, легесенько ставлять свої ратички, щоб не шуснула трава.
Доторкуються пальчиками скитової зброй. Гладять, мов сонного
кота, гостроверху, хутром підбиту шапку. Жаліють її, як «мертву
тварину». Ось, збились у щільний гурток, схилились кучерявими
голівками над шкурятною тарчою. Нюхають невидане диво. А
найменче фавненяtkо, що йому ледве понабігали гульки, де ма-
ють виткнутись ріжки, волохаті, як броскви, — намагається й
лизнути незрозумілу річ.

— Не руш... Це — мертвe... Шкадло!.. Смердить воно, —
остерігає старший хлопійко-фавн. І нахмурює чоло. Але малюк
тихесенько сміється, не витримує, й переливчастим меканням
тремтить його ніжний голосочек. Втішно маленькові, що побачив
такий красний бубон.

Пробудившися з дрімоти скит, але ж його погляд звернений не
на фавненят саме з тіні старих дерев, таких старих, що годі під
ними пройти, не скинувші шапки, — виринули дві постаті. Од-
на — мов з бронзи вилита. На її пружному дівочому торсі вибли-
скують місячні світелка, мов на металі. Від пасу ж переходить
дівчаче тіло в тулуз красного коня. Друга постат... Боризес аж
злегка підводиться на лікоть...

Злякані його рухом прудкі фавники пурхають, мов горобці,
в чагарник. А Боризес і, справді, гадає, що бачить сон. Де ж бо
таки в цій безлюдній стороні обявився б скит?!

Не йме віри власним очам юнак. Таки ж бачить ясно: на тій
другій постаті, як і на йому самому, — вузькі пружковані ноги-
виці, звязані коло котників і заправлені в сапянці з гострими
передами. Легка місюрка вибліскуне рибячою лускою у місячно-
му сяїві. Але ж з-під гостроверхого сличка не юнацьке — корот-
ке, але довге жіноче волосся спливава на рамена. А відтінь його
однаковісенький, як і блискуча перстінь коня, рідкої, ясно-золотистої
масти. Так гордо й гарно сидить на коні іздкині, що здалеку
теж виглядає на золоту центавресу.

Вільним кроком ступають по інопомітних стежечках руч-об-
руч Центавреса і людина-іздкині золотоволоса. Боризес не може
відірвати від них очей:

— Що, бо є кращого для очей мужа, як гарна зброя та крас-
ний кінь!

У цих же двох постатей ще й жіноча принадна краса! І не може
сам собі сказати Боризес, котра з двох йому гарніця.

Ось вони проходять саме повз печері. Шарудять дрібні камін-
чики під копитами. Стали. Виступ скелі напів закрив постаті
обох. Але слова їх чути:

— Збережи свою руку чистою від людської крові, Талестрис.
В нашому краю ще ніколи не була вона пролита.

Металевий високий голос перериває сильне, низьке контраль-
то:

— Нема дива. Гіппіє: та ж тут ще ж не було людей!

— Крім однієї тебе, Талестрис, — відказує контральто Цен-
травреси.

— А я мала б не виконати своєї повинності й не принести в
офіру богині чужинця? Ти ж знаєш: тоді заплачу власним жит-
тям.

— Лишається одно: поміряйтесь силами в чеснім, одвертім
бою. Не юлава ж ти, Талестрис, щоб вбивати сонного!

Металевий тембр іздкині неначе ножем перетинає низьку
струну Гіппієного контральта:

— Не з боязni волю забити, поки спить. Прецінь так не зав-
дам йому передсмертного жалю.

— «Чужинця?» «Давніш тут не було людей...» То ж це його,
Боризеса наміряється вбити молода іздкині! — й пробуджений
скит готов зірватись на рівні, вхопити свій меч, щоб «показати
дівчаті!», але... Видко міцне було Панове солодке вино, або ж
заглибокий погар з червоної глини: Боризес не може поворохнути
ї пальцем. Силу його пригашено, як вогонь — попелом.

А все ж таки ще чує. Тільки тепер голоси віддаляються. Тіль-
ки вітрець заносить кілька речень. Говорить Центавреса:

— ... складаєш зброю, Талестрис!.. Жаліш його... Бачу, що
під воявничим панцирем маєш прецінь жіноче серце. А коли так,
то кинь меч, а натомість подбай про веретено й колиску. Ні, ні,
не говори: він вже переміг тебе!

Боризес не чус більш нічого. Поринає в темну глибину, непе-
реможної дрімоти. Неначе занурився в глибоку річку, а над його
головою сходяться темні води. Однак вранці пробудився й не
знає: бачив сон, чи чув правдиву розмову двох жінок? Мабуть
то був сон, бо ж і вся ця країна — така барвиста, принадна, со-
яжна — сама вона, — як сон. Ось, підведеться скит на ноги —
ї розвістеться, його видиво, як хмарка. Чи ж не зникне з очей і ці-
ла ця казкова країна? Може ростанути в повітрі, як доспівана
чудова пісня...

Але поки міркує скит, сонце розквітає над його головою зо-
лотою квіткою. Гай набирає нової краси. Столітні дуби, оліви,
платани, кипариси, мов в урочистому поході, синяються на гору
до спілучо-блідої святині, що дивиться з верхівя скелі в блакіт-
у широкого моря, котре розіславо свій сяйвий, безмежний простір
у підніжжя нонадбережних скель.

— Так ось де — кінець світу! — дивується скит. І обережно

прокрадається високою ростю біжче до моря. Бачить: в більш прибережних хвилях зеленокосі Нереїди-Русалки вилітають своє волосся діаманти водяних бризок, перли легкої піни. Гарні, привабні й веселі, — кидають пригорщами самоцвітів та бризками дзвінкого сміху на блискучих темнотілих, як мокрі вугрі пружних Тритонів, — морських парубків, що намагаються зловити чарівних доньок Евксину...^{*)}

Меви підхоплюють сміх Нереїд. Несуть його на своїх срібних крилах ще непробудженому богові Главкові. Він ще дрімав на краю обрія. Та ж і бистролета Мева не дожене вічного втікача — Главка, що вічно міниться й не має ані сталого образу, а ні стaloї форми. Бо ж Главк — то лише синь моря, нетривка й зміння, завжди готова перескочити з срібних усміхів у грізні буруні хуртовини...

На скелі, рожевій від сонця, серед палаючих маків завмерла темна сільвета Центавреси. Рука Гіппії доторкується семиструнної лірні зо звуками струн зливався глибокий Центавресин голос. Він співає про блаженність істот, що не знають ні суму, ні увядання, ні смерті. Боризесове зачароване вухо ловить предивні слова:

— «Не для нас — страждання... Ми не знаєм спочуття» — це відповідають Центавресі, коливаючись на пружних хвилях моря, Нереїди.

— «Співуття для богів — смертоносне!» — підхоплює могутній хор басів Тритонів, і їхній голос замірає вдалені відгомоном громовиці. — Для безсмертних — воно смертоносне! — стверджують ще раз Тритони.

І оте слово «смерть» голосом бойової сурми відгукується в Боризесовім серці, а свідомість запитує:

«Де ж вона, та гарна їздкіня, що нахвалилась мене вбити?»

Обличчя скита розяснюється: в його уяві встає образ принадної бойовниці, стоять перед ним повний життя.

Його вбити?.. Ні, не буде вона його вбивцею, вона стане Боризесовою користю! Він вхопить її живу. А вона приправлятиме для нього вялене мясо, дойтиме кобил. Коли ж поверне він з бою переможцем, вона візьме з його рук бойового коня і скориться перед всіма його бажаннями.

— На що ж створено жінку, як не на те, щоб вона була здобиччю мужа? і то кожна!

А ж раптом вдоволена думка сполошилась, як обережний пташок:

— «А що, як вона — донька або здобич «дикого діда», гостинного Пана? Чи ж він — воїн і син вождя заплатив би ворожим чином за гостинність?..

Рожевий рапок і співи Нереїд втрачають принаду.

— «Мерцій до Пана!...»

Сині вогники Панових очей бліснули, як бризки на морській назви Чорного моря.

поверхні під сонцем. Усмішка пурхнула з-під вуса й зникла в піні бороди.

— Ні! Талестрис — ні його донька і не коханка. Вона — салітня й вільна людська жінка — Амазонка. Остання з того роду лишилась в цій країні, відбившись від решти своїх бойових сестер. Сталось це, як помандрували вони по нещасливих боях зо скитами в далеку даль — аж за Колхиду. Скити бо занадто тисли на Амazonок.

І докладно розповів Пан, як мати Гіппії Центавреси знайшла малу Талестрис у степу. Спішно відступаючи, Амазонки, загубили тоді дитину. Від зойків, криків та брязкуту зброй, іржання коней та гуркотіння походних возів у степу аж гуло. Тому й висунулась далеко вперед з благословенної Тавриди Центавреса: гостро схотіла побачити на своїй землі людей зблизька. Бо ж до Талестрис ще ніколи не ступала по цій землі людська стопа. І от, дитячий плач притягував Центавреси. Вона збочила в чагарники, де плакала втомлена, захрипла, голодна дитина. Сталось нагодою так, що Центавреса саме тоді також мала «маленьке лопатко» — Гіппію, змілосердилась над людською дитиною, що голівкою була вельми подібна до її доньки. Отож, мати Гіппії й принесла своїй дитині нову сестричку. Роєли вони вкupi. Щоб Талестрис не відставала від Гіппії в грах, забавах та ловитві пташок чи звірят, Центавреса вчила її їздити на коні. А також, як і доньку, вчила співати й складати пісні.

— Дівчатко що-далі ставало все більше втішним. Було притульне й до мене, старого, — продовжував Пан, — всім цікавилось, про все хотіло знати. То ж і я на дозвіллі показував їй всілякі лічivі зела, навчив її садити й доглядати реву, — справно заходити з бджолами, навіть майструвати бортні. А що при маленькій Амазонці, яку знайшла Центавреса на тарчі, мов у колиці, була ще й невеличка статуетка Артеміди, то ми — несмertельні мешканці Тавриди, поставили святыню богині тій, що її чтив рід Талестрис. Тільки слід тобі знати, що Амазонки приносили в офіру своїй богині тих необережних чужинців, що заблудили до тaborів войовничих дів.

— А як же не перевівся їхній рід? — здивувався скит.

— Продовження роду було їхніми законами забезпечене, бо на короткий час, коли цвіла бузина, Амазонки могли кохати. Своїх же дітей, коли то були сини, — бойовничі на другий рік повертали батьківському племені, доньок же виховували на Амazonок, тобто на войовничих жінок, що не хотіли приймати ярма родинного життя й не підлягали волі мужів. Кажуть, що саме це й було причиною, що скити з часів давнезніх боявали з Амазонками, намагаючись їх підбити під себе. Як сам знаєш, ви, люде — мстиві, то ж ніби то все бились з Амазонками, щоб відомстити за зневагу. Але, що я маю про це розводитись: ти, як скит, лінше мене сам знаєш, за що та з ким бились твої діди та й твої батьки.

Боризес знизав плечима:

— Скити про ворогів межи собою не мовлять: їх лише бути. А

небитих навіщо згадувати? Досить на світі ще непобитих, щоб ци-
ми цікавитись. Перемога ж над жінками... — скит погордливо за-
сміявся, глянувши сторчма на Пана. — Є чим хвалитись!..

Того ж таки дnia, що сонце не встигло вірнути в свою що-
денну купіль в Понті Евксині, Амазонка і скит здибались біля
Артемідіного храму. Враз обов'ихопились за мечі. На шкуратину
Боризесову тарчу посиались удари з вправної руки. Але ж і з
руки Боризеса викресувались іскри на голові Медузи, що нею бу-
ла прикрашена тарча в Талестрис. Золочене обличчя Медузи брі-
вкало іскрами гніву з холодних очей. Бойовники відскочили в
різні боки, щоб міцніше вдарити з розгону один на одного. Коні,
вивчені до бійки, гризлись, як пардуси. На скалки розлетівся Бо-
ризесів короткий легкий спис, та ж скит встиг вибити меч з рук
Талестрис. Тоді вхопились за ножі. Боризес був особливо вправ-
ний в бою на ножах, а Талестрис не недавала великої ваги цій
короткій зброї. Ні фавни, ні Центавреса, ані Пан того мистецтва
не вміли й не могли навчити й дівчину. То ж, по короткому зма-
ганню скит угнав свого ножа бойовниці в груди. Але — не в сер-
це: лише на два леза вище серця. Та й не глибокою раною змі-
нився перемоги.

Зброя випала з рук Амазонки. Ще хвилину вона рівно три-
малась в сідлі, хитнулась і схилилась своєю золотою головою на
шию свого золотистого бойового товариша. На очі їй впали довгі
війници: була непримотна. З рани розірваним добрим коралевим
намистом падали краплі крові й зливались в струмочки.

Не до храму Артеміди, а в Панову печеру приніс Боризес
свою переможену здобич. Не лишив і її коня: привязав його, по-
лоненого, до свого «Глітай-вітру»; щей й погладив свого друга
по ший:

— Добре бився й ти, приятелю! Веди ж тепер свого займанця.
З відразою схилився Пан над кривавою раною:

— Огидно виглядає це, — сказав він, але ж рана, мій гостю,
несмертельна.

— А, так! — притакнув головою Боризес, — прешінь я не хо-
тів її вбивати! Лише щоб скорилася та памятала, що муж — над
жінкою пан й бере її вимагом.

Та не як переможеного ворога, а, як товариша й друга дру-
гядав скит «свою здобич». І коли новий молоденький місяць по-
старів, дозрів і надщерблений зник, Талестрис вже могла за дні
вигріватися біля Панової печери.

Підсвідомо примирилась зо своєю долею й цінила дослід пе-
реможця. Що-правда, в думці все ще борикалася. А найбільш тур-
бувало її те, що доведеться йти за ним в невідоме, покинуті краї.
де були й дерева, мов брати, а морські хвилі стали сестрами.

— Напевне відведе мене Боризес в країну Кімерійську! — за-
дувалиа з тривогою. Скитові оповідання про ворожбита з-над Бори-
стену хоча й знала від Пана, що Бористенські Кімерійці — особ-
ливо улюблени Фойбосом, братом богині Артеміди. І їхній бог ча-
сто відвідує улюблений свій народ. Приплівав на златосланому

човні, що його тягнути лебеді. Іноді ж й довший час живе поміж
Кімерійцями, навчаючи їх божеському співу та розмірному слову.

Коли вже Талестрис зовсім подужчала, звелася, піднесла ру-
ку, накрила нею очі дашком й промовила ніби в повітря:

— Мушу вже до храму. Покинута самітня богиня, — додала
із щирим зідханням.

Але придивилась дужче й здивувалась: виходить зо святини
дим офірний. І вогник горить на вівтарі. Все, як має бути... Чи ж
богиня вже має нову жрицю?

Смутно Талестрис. Не знає, що мала б вчинити. Хоч би ж та
Гіппія не гнівалась, могла б її роспитати. Та ж центавреса мабуть
погорджує Амазонкою, що не билась до загину.

— Де в Гіппія й чому вона мене відштурдалась? — з тugoю за-
питала Пана.

— Гіппія заступає тебе при храмі, — відказав Пан.

— Як нова жриця?

— Хай буде й «нова». Во ж у нас нині все по новому. І ти
також нова істота межі нами! — висвітлює Пан, нагнувшись свою
голову з важкими рогами. — Все, кажу, нове. І ти — вже не жре-
киня й не Амазонка, лише Боризесова жінка. На, дитино моя.
Це — для тебе лік! — спокійно додає, простягаючи пригорощу за-
пашних сунниць. — Навмисне для тебе дістали подруге в цім ро-
ці! — й задоволено усміхається мудрий Пан.

Але йому шкода безрадної Талестрис і він сідає біля неї:

— Не журись і не сумуй. Я тобі все висвітлю. Во ж ти, як ди-
тина слово вчителя, взяла дослівно закон богині Артеміди: «Ама-
зонка мусить вбити мужа, або бути убитою ним». Тим часом боги
здебільша промовляють до людей вкрайтими образами, мовою при-
хованою, не, як там атенський агороном, що на торгу виголошує
ціну на часник! До бога наближається той, хто думає й думкою
шукати бога. Отож, кожен муж невідмінно «вбиває Амазонку»,
коли вона — забаєна — кориться йому духом. В тій міті, як ви-
рішить відклести зброю та, ставши йому подругою, готова спер-
тись на його рамено — мертві вона. Коли ж діва — Амазонка зна-
йде в собі стільки сили, щоб відкинути жіночу мрію про родинне
щастья, — тоді вже вона вбила мужа в серці своєму.

Талестрис мовчки схиляє свою голову на плече Боризесові та
соромливо спускає повіки. Скит усміхається їй, як дорослій ди-
тині і, як дитину, — гладит свою здобич по златистому волоссі.
А Пан нагнувся над лукою, вирвав червоного маку — квітку при-
страсті, уломив трояндку та насмикав листя з темного дуба. Додав
ще галузку олівії й запалив. Легенький димок, як ладан з вівта-
ря звівся вгору, затягаючи двері яскині, мов прозора імла. І той
тиміям торкнувся радістю всього довкола. Море притулилося до
берега й лежить нерухоме. З корон дерев та з трави зачувся гар-
монійний шелест-шепіт: природа співає ладканку-епіталаму. В ній
можна вчути наймення Гіменея,* Талестрис і Боризесове, що
сплітаються, мов трояндову галузку з листями дуба у Пановім ві-

* Гіменей — бог плюбу в старих греків.

ночку. То співають повітряно-прозорі, як кришталь, не людські голоси — хори соромливих Гамадріяд^{**)} та Німф з гірських джерел. Це стихійні сили святкують на Таврійській землі перше людське весілля...

А з храму Артеміди обіймає задуманим поглядом Гіппія безкрає море, вершини, лиси й галівни. З прекрасних очей Центавреси сканують слізи. Така це не звичайна для неї річ, що вона витирає щоки рукою й дивиться собі на пальці: чи це не кров? Але слізоза — кров серця — прозора й безбарвна. Крізь неї можна бачити світ і життя, що пролітає все далі вперед, поліщаючи сумні згадки про радісне минуле. Так: слізоза — кров серця, солона, як кров, бо ж кров є вона, мов посвята сіль, безкровна офіра на вітварі життя...

Знає Гіппія: завтра відійде вона в далеку мандрівку: зрадила Талестрис свою богиню, а Центавреса не сміє лишатись в країні, де сталася зрада. Відпускає її могутній Пан до далеких Амазонок, що осіли за Колхидою, на річці Араксі, за горами, де прикований Прометей. Загнала їх туди скитська мста. І там, серед спалених на-червону скель доживають вільні воївниці в безнадійнім бою за жіночу долю.

Туди піде Гіппія завтра. Віднесе вона статую зрадженій богині, а тепер, в цо останню ніч, пе Центавреса сумним поглядом чарівну красу укоханого Понту Евксинського, що ледве мерехкотить срібними хвилями, неначе дихає крізь сон. І благає її серце у моря:

— Дай хоч памятку мені на згадку про щасливі дні й дарунок шлюбний для посестри.

І море чув німе благання Центавреси. Закипіло, набігло піністими гребнями на беріг. А з таємних глибин виринає новоз вододаря морей — Посейдона, Хроносового сина. Бють копитами передніх ніг білі, як піна, морські Посейдонові коні, гадами вгиняються та виблискують іхні, рибачою лускою вкриті, хвости. Посейдон виступає з своєї перлової колесниці на беріг, лишає свій урочистий провід — з Нереїд та Тритонів — й іде до скамянілої від зачудовання Гіппії.

— Ось тобі на згадку! — подає Бог Моря Центавресі величезну, як троянда і, як троянда рожеву, перлу. — Це — слізоза твоє серця. Її повертає тобі вічний Евксин. Що-разу, як затужиш за ним, ця перла відгукнеться на тугу твою. В її переливчастих веселках побачиш все міле: і рідний твій край, і усміхнене море, і твю посестру Талестрис. Бачитимеш і далі мілійони нашадків Еліна-Скита й переможеної Амазонки. Бачитимеш іхні малі радощі та іхні великі слізы.

Обернувшись до печери, де спали молодята, і, як шлюбний дарунок, заткнув у землю в головах у Боризеса свій тризуб.

Від тих часів володарі з берегів Евксину на знак «права водного й степового» давали володарям, собі підлеглим, що їм звірять владу, срібний тризуб.

^{**) Гамадріяди — садові німфи, як мавки в нас.}

В. КАРХУТ

Пробудження

I.

Ki-ri! Ki-ri!

Левенко враз стрепенувся й розплющив очі.

Бліскаючи сріблястим пірам споду, низько над ним пронеслась майже черкаючись крильми чубків лозових кущів: чайка.

Тих кілька кущиків лози давали йому добрий захист перед палючим промінням півдневого сонця. Кращого захисту на тому піскуватому півостровці не було. Після обіду, під гумовою плахтою шатра, було вже надто душно.

Левенко впився очима в ясну блакить неба. Безмежжя! І довкруги, куди не глянь — ясно зелена рівнина. В її рямці вправлений зеркала бліскучих водних плес, білих піскових кучугур, згиби закрути ріки, аж у обрій. Ось по той бік, ген, кілька хатин невеличкого, поліського сільця. Та далі — зелене безмежжя.

Обривки думок пропливали перед його уявою: мандрівними хмаринками по блакиті, що ясна й погідна розпіялась над його головою. Нишпорлива допитливість, пробувала вслизнутись в тиші й супокою боговійного дозвілля, в тьмаву глибину його підвідомості й винести відтіль наверх розвязку неодній загадки його поривів і вчинків. Левенко замислився. Відкіля взялась у ньому ота тяга мандрувати? Як зродилася у ньому та морочлива жадоба пізнати цю рідну дільницю в смоктливих заплавин, осокових болот та сипких пісків? Що склалось на його постанову зібрати гурт шибайголов та податись на труди й невигоди мандрівки по нерухливих, тваних водах?

У таборі й гомоном не шибернуло. Таборовики позашивавшись десь в криївках, відпочивали. І хлюпаючись з хвилею, човни їхні поснули. Лише соняшні кружальця стрибали невтомно, переганяючись на жмурах хвиль. І шампіла осока біля берегу — сонно, вколисуюче.

Щось сплеснуло нечутним крилом над головою Левенка. Сіло на обважніх повіках. Набрало в пригорці красок та посіяло рясно, рясно..., і повіки Левенкові стулились.

Це злінув спогад.

* * *

Бліск лисакавки — часника. Та на ту мить сліпуче чітко виявляється довкілля. В психічних діянях таке буває зо спогадом, вже раз прожитого моменту. Свіжий, аж здається мокрий від наложених красок; може дещо й згущених. І ви не знаєте чи це спогад, чи переживання на яві, бо час тривання — часника.

Може й Левенко задрімав. Замерещились... Кущі верболозу. Перед ним горбовина, позаду друга. Біля нього найкращий друг дитячих років Штефа. Вони оба припали до землі, скутившись.

Над ними свистять кулі. Шиши... пів... пів... шиши..., і стягі гильки верболозу сиплять на них дощем листя. Доповіли їм ровесники, що тут лежить багато покинутих крісів і стрілива. У цього дванадцять років і є два карабінки, у Штефи три карабінки. Влучні: Штефа горобців стріляє. На сто кроків влучає. Полакомились — може найдуть ще країці й, попались між дві розстрільні.

Кулі млякають і падають в багнисту землю, обабіч них. Та їм це байдуже. Очі широко вирячені, мало не вилізують з лоба від цікавості. На горбочку, що перед ними, зявляються голубі односторі. На ході стріляють. Їм відповідають ті, окопані, з другого горба. Вони в сірих одностроях. Левенко й Штефа прикучили по середині між ними, в кущах верболозу.

Враз ті сірі, зриваються з окопів. Біжать. «Ура!» Крісін піжені довгими багнетами. Вже зовсім близько одні від одних. Ось тут недалечко, двох счіплює. Голубий відбив удар сірого й пропущив його багнетом. В саме черево вдарив. Сірий лише рука-ми розвів.

В піс хлощям бе прикий дух. Сірий блідий, достоменно що папір, його здивоване, викривлене обличчя, звернене просто на хлощів. Враз, видно він освідомив собі все, що з ним сталося. В очах його спалахася якийсь дикий вогник зненависного зусилля. Підносить руки в гору мов автомат. Кріс звивається в його дужих руках, і падає з розмахом на череп голубого...

Врізавсь в пам'ять, мов виштампованій там, незабутній рух у своєму життєвому схопленні: крісом мов довбнею.

Чому якраз цей спогад блимнув так чітко перед очима його пам'яті? Зовсім, якби все діялось недавніше як учора!

Левенко пережив цей епізод дванадцять літньою дитиною і не робилось йому від того млюсно. На його очах людина жорстоко вбила людину, так зовсім «просто» і безкарно. Для них дітваків справа зразу була ясна. Це-ж війна; не милують. Практично зрозумів її вперше Левенко дитиною, хоч мотиви, з яких людина вбила іншу «оттак зовсім просто», зрозумів багато пізніше. Якраз у тому стані півдрімоти, коли його всі змисли поснули на понуки зовнішнього світу, зрозумів він ясно, знагла розкриту тайну:

...Усвідомлювати собі кожноточно свою людську повноваріттість, гін шукати пригод, вдоволення знаходити їх та будити інших з вегетативного летаргу — еквівалент. Виперти до нижчих мізкових центрів підсвідомості, почування образи від і неволі — муляють. У висліді, почерез наказ сталити свій гарп, пізнати можливості майбутнього, шукають своєго вияву у свідомому акті мандрування...

— Пане команданте, агов, пане команданте!

Левенко розплющив очі: він не спав. Його думки ширяли кудись поза вловине змислами. Кудись, де оманні змисли, що нераз підпадають фізичному законові тяготіння, залишаються при землі...

— Пане команданте! — голосив таборовик — до табору навідався якийсь поліщук.

II.

Багряному оку ватри вже стуялися повіки. Щойно обірвалися останній акорд співаної пісні й нерухомі у відгомін, сиділи довкруги пластуни. І нерухомий немов застяг у трансі, між ними поліщук Кирило.

— Подобається вам наша пісня? — спітив стиха, наче лякаючись розбудити настрій.

Левенко підсунувся до нього.

— Чую її вперше, й таких як ви бачу між нами теж у перші проживши, щойно сьогодні почув та розвідав про стільки речей. Гей! — додав з серцем. — Чому ми вас повсякчасно між собою не маємо? Тай шкода, що про часописі, про які згадували, не чували. Живемо за ріками, за болотами. Часом хтось з війська вістку принесе, хлощі прокрадуться десятками кілометрів і потайки принесуть кілька книжок у рідній мові...

У Левенкові спалахнула озлобленням свідомість безмежна непроробленої праці, що все чекає рук. Він дуже жбурнув:

— Якщо у вас знайдеться снага знайти себе й почуете в собі бентежний поклик материка, тоді тута сучасності сплінє весняними водами й золота заблистить традиція минулого... прадідів з під города Небля, що за потрійними щитами ворогові шлях го-родили з князем Васильком і тих з Пинського, за Богдана Великого, що правами й вольностями ляцьких королів згордувались, кару сувору приняли...

— Чи найдеться тоді сила, що відгородила б вас темрявою і безпросвітністю?

Зупинився на мить, щоб перевести дух. З очима вдивленими в палахку ватру; вони стали внутрішні й близькі мов зеркало гелографу. Перед ними промайнуло видиво цілого шляху, від вязаних уст, що хочуть кричати й заціпленого пястука, що хоче вдарити, до пекельного вогню під черепом, що розсмаковує мовчки помсту. І виштампований в душі дитини зявився образ «Крісом мов довбнею». Техніка й первінність. Сліпє й обоюдне, коли інсіктовне; притисненого до муру.

Левенко кінчив півголосом, наче про себе.

...По дорозі себезнайдення біль, часами зневіра в правильність власного, самостійного шляху; жах хресної дороги. Перемагають лише сильні й безстрашні в шуканні...

Кирило підвівся.

— Дякую! — Проказав просто. — Та мені пора домів!

Хтось з таборовиків кинув суху гилячку на засипаюче багаття, й воно на мить пробудилося. Стрункий пластун дружньо стискував правицю поліщука, що в сірій свитці, гребінних білизнах, лозових постолах та круглому, маленькому гранатовому кашетику на голові.

І було в цій картині щось урочисте, символічно глибоке. Це єдналися два світи, розєднаних прівою, що її виконала продовж років рука займанців.

Кирило вертався поспішаючи до дому. Знад мочарів піднявся вже опар і сірим рядном застелював рівницу, вигладжуючи й так ледво достережні знаки сухоземелля. В маленьких проточках вода вже міцно спала; осока й не зашамшила. Цвінтарна мовчанка залягла над драговиням. Після денного гомону, перегукування птахів, мовчанка ця вражала мов скрита погроза.

Кирило вміло перескачував з купини на купину, находив колоди, перекинені над багнищем, час до часу зупинявся, відпахив кущ лози, буйніший кущ очерету, чи там яку іншу ознаку безпечного проходу, й поспішав уперед.

В його голові колотились, мов хмари перед дощем по небосхилі, заслухані думки. Для його примітивної уяви, промінне сонце пізання не було вповні сприймаюче. Словами команданта тих мандрівників відслонили заслону й показали кілька промінчиків того сонця, що його загріває й живить, радує й напоює почуттям силы й оптимізму. Правду говорив він, вони живуть тут мов сліпі кроти. Там! за цими багнами живуть такі, як вони. Боряться; змагаються, мають ще іншу мету, поза журбою за проживок та одежину; знають, що вчораши не кінчається сьогоднішнім, а сьогоднішнє — завтрашнім. У них живе прагнення добути волю. Кирило не розумів як слід цього слова. Що означає «вольний»? — Не признавати жадної влади над собою, жадного права, жадної власності? Чи від цеї «волі» легше буде жити? Дурили ж їх жидки з міста обіцянками, заки перевелися. Показалось, що один був злодій, другий перепродував крадене, а третього теж замкнули до вязниці. І всі були політичні! Ні ще не те, про що говорив цей знайдрік. Коли говорив про волю бачив видиво її. Вона горіла відблиском у його очах і облиття в нього було осяйне, мов у святого, не начеб перед його очима отвіралось небо. Жидків-же бігаючі очі ніколи не тратили виразу обманців, що хочуть упхати, вмовити людину купити сфальшований товар. Той з над ріки користей не обіцював, не прихвалював предмету своєї віри. Він згадував про жертви, про обовязки. Кирило почував, що в ньому щось, досі не зовсім сформоване, хапається тендітними щупальцями ясних промінчиків, що їх вкинули йому в голову слова команданта тих мандрівників.

Думки Кирила багати навскоч у моторошну темряву й чимраз більше за ними приспішував крок Кирило. Якийсь рожевий туман наліг солодким опянінням на думки Кирила. Все видалось йому просте й легко досяжне. Аж дивно, що досі нереальне. Летів мов на крилах й уява малювала йому на екрані темряви чимраз привабливіші образи. Враз думки його обірвались і крок Кирила припинився. Віч-на-віч зударився з якоюсь темною постаттю. Притягнувшись до неї зовсім близько, здригнувся. Жах здавив на мить його серце лештатами. Це був Фуцік. Зідливо посміхавшись, заговорив перший.

— Від них іде? Добре знати! Ой не викрутишся! Всеодно зна-

тимуть, куди належить. — Замовк, смакуючи враження після слів.

Кирило вдруге здригнувся. — Оце називається попастися! — Безладні думки забились, мов комахи об прозору шибку.

З тим Фуціком годі вже в селі видеркати. Всюди залише, про все вивідається й потім доносить. Погань. Зробив собі з цього заняття. Мабуть таких Фуціків кожне село має. Без сорому видають своїх, що нахвалюються.

— Ну, що Кіря, мовчиш? — дрібно захихотав. — А пригадув-ш сібі, як я радив продати мені той шматок землі. Ти казав: за-нізька ціна...

Темрява запала довкруги якась кошлати, майже доторкальна, моторошна. Високо блимали пригласі зірки. Кирило почув, що лещата довкруги серця йому звільняються. Він вже охолонув після першого враження. Останні слова Фуціка, дійшли до нього мов з глибокої бочки. — Ух ти сколоч! — шибнула думка. Почуття огиди, виповзло та не сплило словами.

— Чого чіпляєшся? — поспітав спровола! — Ходив назир-дем за мною?

Га? — жбурнув грізно.

Фуцік переможно засміявся.

— Чого чіпляєшся, чого чіпляєшся? — викривлявся. — По-бачимо, що ти завтра заспіваєш, як прийдуть до тебе!

Кирилові засвербіли руки, пальці скарлючились. Лють хви-лево підступила до очей, застукала молотками у висках. Відгомо-ном задзвонили в ушах слова команданта мандрівників: «добрий хазяїн впору нищить гусінь у садку, якщо не хоче, щоб хробаки сточили йому овоч».

Кирило розглянувся. Серед мовчаливих пустарів були самі одні. Ніде не ворохнув порух людського життя. Недалеко, зпропоніння, обізвалась якось дивно понуро болотява птаха. Кирило прохрипів.

— Ей-же, не донесеш!

Фуцік великуденно чвиркнув крізь стиснені зуби.

— Можу не донести.

— І таки не донесеш!

Темна людська тінь підірвалася з землі, мов добрий сніг пе-ределіла понад сухоземеллям і сторчака полетіла в темну, грузьку чвир...

IV.

Першим вражінням, Фуціка було здивування. На нього по-сміли піднести руку! Фуцік лежачи на мягкому, погойдливому ки-лимі, навіть не поворохнувся. Несподіванка була надто неждана. По хвилі поволі звівся на руки. Земля під ним остерігаючи за-гойдалась. Та Фуцік не здавав собі справи зо своєго положення: його думки були при розмові з Кирилом. — «Ото дурень!» — За-говорив у голос. — «Всеодно погодиться!» — Фуцік клякнув на коліна й поводі зводився на ноги. Земля загойдалась дужче, по-

далась мов гума. Фуцік зробив сильніший порух, щоб стануті на ноги. «Чваак!... і його ноги по кістки встягли в трясовину. Фуцік сердито зашарпався, щоб їх відти втягнути, та вони застягли по коліна.

І враз свідомість положення, жахом підняла йому волосся вгору й здусила на мить в горланці голос. Нагадались усі несамовіті оповідання матері, дбягими зимовими вечорами, про страхіття герців болотянників, з тими, що в їхню владу попадуть. — «Нісенітиці!» — переконував себе. — «Але він, Фуцік, готов уточнитися!» — Розлучливо почав вириватись, хапатись руками всього, що лиш йому під руки навинулось, сповнений смертельного яку за життя.

— Рятунку, топлюся! — прохарчав. — Рятунку! — гукнув сильніше.

Мертво й без згуку було в довкіллі. Його крик збудив квакання на недалекому гнізді. Над ним залопотали якісь крила, двома чорними плахтами, прибльшеними уявою до величезних розмірів.

— Смерть! — прохрипіли його зішнуровані, тремтячі вуста. Трясовина всмоктувала його в себе все глибше й глибше. Немолимо. Під ногами вичував безодню. Довкруги нього розбудилось життя дряговин: лопали бульки повітря, під руками ворушилась якась комашня, невидна в темряві, та самим же дотиком гідка, ослизла...

Враження огиди зелектризувало його свідомість і збудило втрачену рівновагу духа. Перестав кидати собою. Насилу заспокой себе й прибав до рук, свідомий того, що шамотнею лише погіршує своє положення. Простяг руки, щоб як найдовше опертись тій немолимій силі, що безжалісно втягала його, всмоктувала в гідку твань.

Щераз кинув в темряву протяжний вигук «рятуйте». Відповіді не було. Ніч жадливо вжиралася мовчанкою в мізок і здавалось Фуцікові, що чорний морок поклав свої важкі руки, цілім зтаярем, на його плечі. Завішений над безодненою, здавалось затрачував повномічні чуття в членах тіла.

На спробу порушив головою, потім ногами — не чув їх. Болото було тепле й мокре. Відняв одну руку й доторкнувся пею свого обличчя. Щось мяке на руці, мов холодець, торкнулось його шкури. Болізно застогнав. До руки приссались — рахував торкаючись з обидженнем устами напучнівих валочків: — одна, дві, три, чотири — пявки.

Це привело його до разочітого усвідомлення собі положення, що в ньому завдяки своїй необережності, опинився. Заціпив зуби.

Його думки стали предивно снокійні. Вся сила відруху самозбереження, зосередилася в твердому бажанні: якнайдовше видержати, продержатись до ранку. Ранок вже певно не далеко, прийдуть люди тай відрятують.

Поволі пливли хвилини. І на мить стануло йому перед очима піле його мерзене життя. І збудився докір. Це було давно при-

спане сумління зрадженої рідної крові. Чого — ради видавав їх? Чи лише ради наживи? Вона ж була невеличка. Багато, багато менша від тієї погорди, що її виявляли до нього ті, яким служив. Перед ними плачував і щириз зуби на своїх.

І Фуцік в темряві заплакав. Над собою, над своїм теперішнім безсиллям, що не дозволяє йому щераз укусити...

Морок ночі ставав непроникливим, темним масивом. Фуцікові здалося, що він підсувається до нього щораз ближче; ще трохи й му робиться душно; він аж захекався від того враження зматеріялізованої темряви.

Напружуочи зір, вдивлявся в пітьму, шукаючи світляної в ній щілинні. І враз перед його стомленим від напруження зором, замаячіло щось сірувате... біле, набирало обрисів. Фуцік напружив зір аж до болю в очах. З темряви вдивився в Фуціка порожній погляд пустих очних дуплин: троєкутної дуплини носа, лінзого черепа й вищирених в сардонічній посмішці зубів. Настирливий погляд, що вдивляється в одну точку, розсівається на всій стороні; що здається пильно приглядається — нічого не бачить, пустопорожній без дзеркала чоловічків. Цинічний своюю реальнюю мертвчиною й примарним життям; погляд обгнілого людського черепа, персоніфікації в своїм найневибагливішім, популярнім примітиві. Погляд разом спокійний і відливий; філософа й викривленої звірячою злобою машкари.

Нечайний страх перед смертю підняв Фуцікові волосся на голові сторчма. Безсило, цокотячи зубами, пролебедів:

— Жити, жити хочу!

Баговиння сягало йому до бороди й близько вуха чув лопання бульок повітря й болотяного газу. Від важкого, багністого духу, думки йому помішались. Фуцікові хотілось то плакати, то сміятись. Не чув уже зовсім тягару тіла. Робилось йому щораз душніше, отворив уста й густа, липка речовина полилася йому до рота. В останнє розбудився в ньому інстинкт самозбереження; виплюнув. Та відхаркувана, пливка багнюка верталася, заливалася горлянку, ніс, доставалася до дишиці, забивала дух. Фуцік очманів. Тоді багнюка міцно приліпилась до нього. Цупкими сасальцями немолимо потягла, й покрила його з головою...

V.

Кирило стяմився. Куди ж він так летить? Здержалася.

Буревісною хмарою насунули рефлексії. Він — убив людину. Даремне виправдував себе, шептав сам до себе бажаючи заглушити голос сумління. Він повторяв собі в голос, що «рохотчаг ідовитого хробака», що — «це не була людина». Збуджена совість не давала заспокоїти себе тими поясненнями. Щось маянуло його вернувшись на те саме місце й відрятувати потонельника. Це був той перший відрух. Вже обернувся, щоб завернути, коли це друга думка проінзала його мізок: «донесе й пімститься», «не подарує!»

Він наблизився зовсім недалеко до того місця, де вкинув Фуціка. Та наблизувався з наміром відступити. Врешті рішення переважило його відрух і він завернув.

Зо звішеною головою йшов й ішов, дивуючись як видовжується йому в нескінченість дорога до села. Врешті пристанув. Розглянувся.

Усяка ясність згасла й він лише довго приглядуючись, зорінливався в околиці. Голова йому ще нижче запалається і в змаганні з самим собою цупко затиснулися плястуки. Він був знову недалеко того місця, де вкинув у дряговину Фуціка.

Чутливим ухом вслухувався в темряву й враз чітко й виразно гоготнув у поблизу нього рознучливий крик «рятуйте!» Кирилові полізли мурашки поза спину, аж дух йому забило. Було в тому крику щось таке жахливе, що спаралізувало йому можливість поворухнутись. У крику тримали нотки свідомості, що звільна гасне — і Кирило під сильним враженням того несамовитого крику стояв мов непрітомний. Чекав другого окрику, тримаючи кожним волокном нервів, напиняючи до крайніх меж видержаності. Та оклик у друге не повторився й він не в силі був звільнитись із того дивного стану одубіння.

Проте його слух не менш чуйно, як передше, працював. Він чув і зітхання й стогін, мурмотання, а врешті прикрий плач навзирд потопельника так виразно, як би це все діялося не більше десяти кроків від того місця, де він стояв. Чув півпритомне белендиння, шепоти, безладні слова заклять, наче б вони йому з уст зривались. Врешті все замовкло, від дряговини не долинуло до нього ні звука.

Тоді дивні чари звільнили його зо своєї несамовитої влади. Зідхнув; з пліч скотився йому преважкий тягар. Був стомлений, мов після виконання праці понад сили. Коліна вгинались під ним, чув у них охлялість після нервового виснаження.

Темрява поволі рідшала, ставала прозора. Далеко, на сході, понад чорною смужкою далекого лісу, показався блідий рубець. Ставав щораз яскравіший, загорювався полумям. Баранчики розсіяні по темній блакиті були криваво пурпуркові, наче б хто на блакитне сукно латок понашивав. Ось вигульнуло червоне, величезне сонце. Зазирнуло Кирилові в очі. Осліпленій заслонив їх долонею. «Він убив людину!» — і враз цілий той дивний чар поліського ранку зник. Якась непоборима сила штовхнула його подивитись на те місце, де вкинув у дряговину Фуціка. Ішов мов сповіда, майже не дивлячись собі під ноги. Врешті дійшов. Це було те місце! Потолочена трава, кілька висмиканих з чорною багнюкою коренів очерету й невеличка продухвина — це було все.

Сходило сонце й червонило небо, цілий схід зайнявся полулям. Піднімався вранішній туман. Кирило разглянув зачервонілими очима по довколі. Перед обличчям сонце ставив собі питання: «Хто завинив у смерті Фуціка?» «Хто змусив його стати вбивником? На чиу голову впаде те вбивство?» Де вони, ті, що зробили з Фуціка і йому подібних тварину, що її треба було

вбити мов скажену собаку?» — Кирило підняв плястук і погрозив ним комусь далекому, що завинив у його душевній муз. «Прийдіть і заберіть мене!» — гукав. Та нізвідki не долинув до нього хоч би й якийсь маршій згук людського голосу.

Тоді повернувшись плечима до сходичого сонця й пустив склянний, невидочний зір перед себе в даль. Перед ним далеко, на північному півострові будився табор мандрівників.

Там розпалили вогнище. Дим клубочився, стелився по рівнині. Постаті, мов лялечки, сновали по таборі. До його вух долинув гомін трубки; сурмили сніданок. Різкий, металічний згук збудив його з глибокої задуми. Очнувся слабий мов після важкої, виснажуючої хвороби.

— Чи можуть «вони» тепер щось порадити? Чи є виправдання?

— Немає виправдання! — підказувала йому знівіра. Чорний морок її окутав його щільно. Огорнула його млява анатія, психічне безвладдя. Завеликий тягар узяв зразу на себе, непідготований.

— Чому він не вмер замість Фуціка? — думка загорілася в його втомленому мізку й згасла.

— Ні, перед обличчям сонця немає в нього сили наложить на себе руку! Хай краще згинуть виховники Фуціків!

Кирило механічно перехристився й не оглядаючись поза сеbe, з похнюплою головою, наче тікаючи від настирливої думки, спішно пустився йти стежкою, що вела до села.

* * *

Не стяմився, як пройшов грузькі заплавини; далі вже починалася твердь сухоземелля. Голова простувалась, а його крок ставав певний, зір твердий і рішучий!

Липень 1934.

Перша протиліберальна революція в новітній Европі

(Державний переворот Наполеона Бонапарте).

Перебуваючи в Ломбардії, Бонапарт підготувався до захоплення влади, студіюючи класичні приклади Суллі, Катиліні та Цезаря. Приклади величні, але непожиточні. Заговір Катиліні для Бонапарта не міг представляти особливого інтересу. В суті речі, Катиліна був зхрилений герой, ворохобний політик, що мав забагато сумління й замалю відваги. Але зате який надзвичайний префект поліції був цей Ціцерон! З якою зручинством він зумів зловити в своїй сіті Катиліну й його спільників! З яким агресивним цинізмом вів він проти заговірників те, що сьогодні називалось

би пресова кампанія! Як він зумів використати всі помилки противника, все, що недописувало в його поступованні, всі трусливоти й усі амбіції, всі низькі інстинкти шляхти й плебсю! Бонапарт в той час радо афішував велику погорду до поліційних методів. У його очах цей нещасний Катиліна був лише бунтівник без усякої обережності, упертий, та без волі, повний добрих рішень, та поганих намірів, революціонер, постійно нерішучий щодо місця, часу й способу; нездібний вийти на вулицю у відповідний момент; недотепа, що вагався між барикадою й заговором, який тратив доторгий час на слухання Ціцеронового «Квоускве тандем?» і на організування виборчої кампанії проти «всенационального блоку» — свого роду оклеветаний Гамлет, жертва знаменитого адвоката й поліційної засідки.

Але той Ціцерон — яка зайва, але й потрібна людина! Про нього можна би сказати те, що сказав Вольтер про езуїтів: «Щоб езуїти були корисні, треба не дати їм бути потрібними». Хоч Бонапарт й погорджує поліційними методами, хоч ідея перевороту, організованого поліцією, йому не менше осоружна від брутальної революції, що виходить з казарм, зручність Ціцерона його цікавить. Може бути, що одного дня він потребуватиме таку людину: ніколи не знати! Бог Випадку має два обличчя, як Янус: він має обличчя Ціцерона й обличчя Катиліни.

Бонапарт, як і всі, що підготовляються захопити насильно владу, бойтесь видаватися в очах французів якимось Катиліною, отже людиною, що не цурається нічого, лише би здійснити свої бунтівничі плани, чорною душою понурого заговору, відважним амбітником, здібним до всяких крайностей, злочинцем, готовим рабувати, масакрувати й підпалювати, рішеним перемогти за всяку ціну, навіть і тоді, як би він разом із своїми ворогами мав самий загинути під руїнами батьківщини. Він добре знає, що постать Катиліни не така, якою її зробили легенда й наклеп; він добре знає, що обвинувачення Ціцерона безосновні; що юридично цей процес проти Катиліни, це злочин; що в дійсності цей злочинець, цей темний заговірник був усього на всього лише мало здібний політик, людина нездібна до дії, нерішуча, хоч і вперта, яку поліція могла без труду збутися, послуговуючися кількома шпиками й провокаторами. Бонапарт добре знає, що найбільша вина Катиліни це те, що він програв партію, відкривши перед цілим світом свою підготовку до державного перевороту, але не зумівши довести справу до кінця. Як би він принаймні мав відвагу спробувати удар! Не можна сказати, щоб йому бракувало нагод до цього: внутрішня ситуація була така, що уряд був би не в силі зломити революційний замах. Це не цілковита вина Ціцерона, якщо кілька промов і кілька поліційних заходів вистарчили, щоб урятувати республіку з такої великої небезпеки. Зрештою Катиліна скінчив ще не найгірше, бо згинув на полі битви, як патріцій великого імені й як відважний воїк, яким він справді був. Але Бонапарте теж не помилується, коли думає, що власне було цілком зайве робити стільки галасу, скомпромітуватися до такої

міри й прикладти стільки нещастя тільки для того, щоб у відповідний момент утіти в гори й там найти смерть, гідну римлянина. На його погляд Катиліна міг би скінчити краще.

* * *

Акція Сулли й Юлія Цезаря давали Бонапартові більше матеріялу до роздумувань над власним призначенням: вони були близькі його генієві й також близькі духові його часу. Думка, яка його мала привести до підготовки перевороту 18 брюмера і до його здійснення, ще в ньому не назріла. Мистецтво здобути владу йому вдавалося мистецтвом наскрізь мілітарним: воєнна стратегія й тактика, примінені в політичній боротьбі, мистецтво маневрувати арміями на терені змагань у громадському житті.

В стратегічному плані, для завоювання Риму, Сулла й Юлій Цезар не виявили політичного генія, а тільки геній воєнний. Труднощі, які вони мусили поборювати, щоб захопити Рим, це труднощі виключно мілітарного порядку. Вони мусили боротися з арміями, а не з політичними асамблеями. Помилково вважати десант у Бріндізі й перехід Рубікону початковими актами державного перевороту: це акти характеру стратегічного, а не політичного. Чи це буде Сулла, або Цезар, Ганнібал або Белізарій, — об'єктом іхніх армій є завжди здобуття якогось міста: це стратегічні об'єкти. Вони поступають, як великі полководці, що для них воєнне мистецтво не має тайн. У Суллі, як і в Цезаря кидаеться в вічі, що їхній воєнний геній значно перевищав геній політичний. Можна би закинути, що у своїх кампаніях, започатих десантом у Бріндізі, або переходом Рубікону, вони не йшли тільки за концепцією стратегічною; що кожний рух їхніх легіонів має теж політичний підклад. Але воєнне мистецтво, це мистецтво, що має прерізні підклади й далекі інтенції. Кожний полководець, Тюрен, Карло XII, або Фош, є інструментом державної політики: їхня стратегія слугує інтересам політики держави. Війна має завжди політичну мету: це лише один із аспектів державної політики. Історія не знає прикладу полководця, який плекає мистецтво для мистецтва, війну задля війни. Немає дилетантів серед великих, чи менших полководців, або навіть кондотерів. Вислів Джованні Акуто, англійського кондотера на службах Флорентійської Республіки «вояється, щоб жити, а не на те, щоб умирати» — це ані бутада дилетанта, апі девіз пасмника. Він висловлює найвище оправдання війни й її моралі. Він міг би бути девізом Цезаря, Фридриха, Нельсона, Бонапарте.

Ясно, що коли Сулла й Цезар вели свої армії на здобуття Риму, вони мали політичну мету. Але треба дати Цезарові те, що належить Цезарові; Суллі те, що належить Суллі. Вони не робили державного перевороту. Звичайний палатовий заговор міг би бути анаично подібніший до державного перевороту, інші славні кампанії, завдяки яким обидва великі полководці здобули республіку. Сулла потребував рік, щоб збройно пробити собі шлях з Бріндізі до Риму, себто, щоб успішно скінчити революцію, почату в

Бріндзі. Це для державного перевороту надто довгий час. Але воєнне мистецтво, як відомо, має свої правила й свої винятки; іх і тільки їх слухався Сулла. А щодо правил і винятків політики, то Сулла й Цезар почали їх слухатися тільки після своєго входу в Рим і то слухалися більше виняткам, ніж правилам, як це й відповідає натурі та звичаям полководців, коли вони беруться давати нові закони й нові накази здобутим містам.

Перебуваючи в Ломбардії 1797 року, в той рік, такий багатий можливостями для кожного генерала без надто чутливого сумління, і більше відважного, ніж амбітного, Бонапарт мав бути почав думати, що приклад Сулли й Цезаря міг би бути фатальний для нього. В суті речі, між помилкою Оша, що необережно згодився вступити на службу до Директорії, щоб спробувати зробити державний переворот, і прикладом Сулли та Цезаря, — помилка Оша йому здавалась менше небезпечна. В своїй проголошенії з 14 липня до вояків італійського воєнного терену, Бонапарт попереджав Клуб у Кліші, що армія готова перейти Альпи й марширувати на Париж, щоб охороняти конституцію, боронити свободу, уряд і республіканців. В його словах відчувається скоріше намагання не дати себе випередити нетерпеливості Оша, ніж сковане бажання дорівняти Цезарові. Зберегти собі приязнь Директорії, та не кинутися занадто отверто на її сторону — ось проблема 1797 року. Два роки пізніше, напередодні 18 брюмера, проблема буде: зберегти собі приязнь Директорії, та не приєднатися занадто отверто до її противників.

Уже в 1797 році йому починає здаватися, що знаряддям державного перевороту мусить бути армія, але що треба вдавати, ніби це знаряддя слухається законів, а його діяння мусить зберігати сповідності легальнosti. Оцей огляд на легальність виявляє у Бонапарте народження концепції державного перевороту; концепції — відмінної від класичних, славних і небезпечних прикладів.

Серед чисельних персонажів 18 брюмера, найменше на своєму місці Бонапарт. Від свого повороту з Єгипту він тільки те й робить, що метушиться й виставляє себе подивові, пінависті, осмішенні й недовірію; він тільки непотрібо компромітується. Його поведінка починася непокоїти Сейє й Талейрана. Що хоче Бонапарт? Хай він дасть діяти другим! Сейє й Люсіен Бонапарт зająмаються всім, передбачують усе; справа впорядкована аж до найменших детайлів. Сейє педантичний і дрібничковий, думає, що державного перевороту не можна зaimпровізувати за один день. Небезпека, яку треба оминути, це нетерпеливість Бонапарта його нахил до реторики — додає Талейран). Тепер не йде ані про Цезаря, ані про Кромвела, а тільки про Бонапарте. Якщо бажано зберегти сповідності легальности, і щоб державний переворот не виглядав ані на казармову революцію, ані на заговір, організований поліцією, а на парламентарну революцію, докопану при співпраці Старших Пятисот і регулюванню делікатною та складною процедурою — потрібно, щоб Бонапарт пакинув свої пози. Побід-

ний генерал, який підготовляється захопити владу, не сміє ані шукати аплодисментів, ані тратити час на інтриги. Сейє все передбачив, усе зорганізував: він навіть научився їздити верхи для евентуального триумфу, або втечі. Тимчасом Люсіен Бонапарт, вибраний президентом Ради Пятисот, пропонує призначити чотирьох інспекторів зноміж членів Ради, що з ними він зговорився. Під час парламентарної революції навіть дверники відограють важну роль. Інспектори Ради Старших находяться в руках Сейє. Щоб оправдати скликання Ради поза Парижем, у Сен Клю, треба мати притоку: якобинський заговір, публичну небезпеку. Президент Сейє пускає в хід поліційну машину й притока створена: поліція відкриває страшний якобинський заговір, що через цього республіка находитися офіційно в небезпеці. Ради зможуть зібратися в Сен Клю. Все відповідає наперед випрацьованому планові.

Бонапарте пристосувався до інших. Його поведінка стає більше стримана, його дипломатія менше наївна, його оптимізм обережніший. Він поступово переконався, що зробився «деус екс маціловиту» певність, що все піде так, як він собі бажає. Проте інші його ведуть через інтригу. Сейє його веде за руку через лабіринт. Бонапарте — це тільки вояк; його політичний геній мав виявити щойно після 18 брюмера. Всі великі полководці, хай вони називаються Сулла, Цезар або Бонапарте, всього на всього чисті вояки під час підготовки й переведення перевороту: чим більше вони намагаються залишитися у легальності, зберегти лояльну пошану до «рес публіка», тим менше легальні їхні чини, тим глибше погорду вони виявляють до цієї «рес публіка». Кожний раз, як вони зіскакують з коня, щоб діяти на політичному терені, вони забувають зняти остроги... Люсіен Бонапарте, що спостерігає своєго брата, слідкує за його рухами і дошукується його найтайніших думок, починає почувати більшу певність щодо брата, ніж щодо самого себе. Все підготоване. Що могло би збити події з призначеною шляху, яка сила могла би протиставитись державному переворотові?

План Сейє спирається на зasadничу помилку: на респектування легальности. Спочатку Сейє противився затриманню акції в межах легальності, треба було залишити вільне місце для всіх непередбачених випадків, що в них революційне насилия мають повну свободу. Примусові ходи завжди небезпечні. Легальний переворот здавався абсурдністю цього теоретикові легальності. Але Бонапарте непохитний: він жертвувє навіть обережністю в ім'я респектування легальности. Вночі з 17 на 18 брюмера, коли Сейє його сповістив, що на передмістях неспокійно, і що було би добрим заходом безпеки заарештувати з 20 депутатів, Бонапарте відмовився доконати незаконний вчинок. Він бажав парламентарну революту: він бажав захопити цивільну владу без беззаконя й без насилия. Коли Фуше йому пропонує свої послуги, він йому відповідає, що не потребує поліції. Санкта сімпліцітас! Йому вистарчав його престиж, слава та ім'я!

Але на цьому терені легальності за всяку ціну, цей палкій генерал, цей вояовник, захоплений реторикою, не вміє поводитися. Як тільки він опинився перед Радою Старших, він забуває свою ролю, себто ролю побідного генерала, що кладе своєго меча на службу представникам нації. Він забуває, що в очах Старших йому не слід представлятися, як новий Цезар, що він має представлятися, як оборонець конституції, що її загрожує якобінський заговір. Він не сміє бути іншим іншими, тільки генералом, якому додручену забезпечити мирне перенесення законодавчого тіла до Сен Клю. Він мусить бути настільки обережний, щоб зуміти грati другорядну роль в парламентарній комедії, якої головною особою є законодавче тіло.

Здається, що слова, які він виголошує, оточеній почотом вкритих золотом і сріблом старшин; перед цим зібранням заляканіх дрібних буржуа в окулярах, — йому підказує якийсь бог, во-рожий його фортуни. Цілий запас реторики з погано перетравленої лектури про подвиги Олександра й Цезаря підходить до його уст і звязує йому язика: «Ми хочемо республіку, засновану на справжній свободі, на громадянській свободі, на національному представництві: ми її матимемо, це я присягаю!..» Старшини, що його оточують, хором повторюють цю присягу, Рада Старших дивиться на цю сцену німа, скаменіла. Кожної хвилини з цього приборканого зібрання може стати хаос, будьякий маленький чоловічок, може звернутися проти Бонапарте в ім'я свободи, республіки й конституції, цих реторичних формул, що вже встигли зробитись порожніми словами без змісту, але які ще небезпечні. Сейє передбачив небезпеку й у ночі наказав викрасти з салі візвання на збори, призначенні для небезпечніших депутатів. Але Бонапарте мусить стерегти теж малих, незнаних людей, що їх і сам Сейє не боїться. Бо ось один із депутатів, Гарат, встає і домагається слова: «Ніодин з цих вояовників не покликується на артикул конституції». Бонапарте блідне, обертається заскочений. Але президент у час вмішується, перебиває Гарата й закінчує засідання окликом: «Хай живе Республіка!»

Під час перегляду війська, стоячи перед армією, вистросною в Тюерійському парку, Бонапарте скидає маску. Після славних слів, якими він звернувся голосно до Бога, покидаючи салю Ради Старших, його промова до вояків звучить явною погрозою. Тепер він певний себе. Зате Фуш настоює на необхідності заарештувати найворохобніших депутатів. Бонапарте відмовляється дати цей наказ: це була би зайва помилка тоді, коли все на добреї дозі. Ще кілька формальностей і переворот буде довершений. Його оптимізм виявляє, до якої міри він не на своєму місці в цій небезпечній грі. На другий день, 19 брюмера, коли самий Сейє помічає пороблені помилки й починає боятися, Бонапарте й далі виявляє такий оптимізм, таке довір'я у власний престиж, таку гордію до «адвокатів» з законодавчого тіла, що Талейран самий не знає, чи має вважати його наївним, чи безвідповідальним.

Складаючи свій план, заснований на сповідній легальності

і на механізмові парламентарні процедури, Сейє не прийняв у рахубу дрібних фактів. Чому Ради були скликані в Сен Клю не на 18, а на 19 брюмера? Було помилкою дати противникові 24 годин часу на студіювання ситуації й організування опору. Чому 19-го в Сен Клю Рада Старших і Пятисот не була зібрана відразу в полуднє, а щойно о 2 год пополудні? Впродовж цих 2 годин мали депутати час обмінятись враженнями, думками, проектами, погодитись щодо спільнот акції проти всякої спроби перехідження, або насильства. Члени Ради Пятисот заявляють себе готовими метушатися в зlostі по алеях та подвірях і голосно питаюти один одного: чому ми не залишилися в Парижі? Хто придумав що історію про заговір якобінців? Хай подадуть імена! Хай нам дадуть докази! Сейє забув видумати докази якобінського заговору; він розглядається навколо себе й бачить, що дехто всміхається, де-хто блідне, і починає розуміти, що ситуація не зовсім ясна, що все може провалитися через якесь слово, якесь потягнення. О, як би він був Фуш! Але тепер було запізно, треба було здатись на випадок: нічого іншого не можна було зробити. Як на революційну тактику, то це досить оригінальне...

О 2 год. засідання Ради Старших. Уже з самого початку план Сейє скомпромітований. Ці міщушки, звичайно такі спокійні, сьогодні в якомусь святому гніві: на щастя ніхто не в спромозі зібрати голос серед такого галасу. Але в Оранжерії, де зійшла Рада Пятисот, зустрічають президента Люсіена Бонапарте бурею за-кідів, обвинувачень і погроз. Все втрачено, думає Сейє, блідне й наближається до дверей серед цього непередбаченого галасу. На випадок утечі його чекає карета коло виходу з парку. Карета вигідніша й безпечніша, ніж кінь. У підготовці перевороту цей передбачливий державний муж не міг не подумати про таку д'еталь. Зрештою неодин Сейє себе погано почував в тих сальонах на I. поверсі, де Бонапарте й його спільніків нетерпільно чекають годину голосування. Як би Старші не погодилися з декретом, який розпускає Ради, як би вони вибрали трьох провізорічних консульів і порішили зреформувати конституцію — що тоді робив би Бонапарте? Що передбачає на такий випадок революційний план, уложеній Сейє до останньої дрібниці? Сейє передбачив тільки втечу в кареті.

Досі поведінка Бонапарта, який журився передусім, як зберегти сповідність легальності, щоб залишитися на терені парламентарної процедури, була вживана модерній термін, поведінкою ліберала. Під цим оглядом Бонапарте творець школи. Всі військові, які після цього пробували захопити цивільну владу, були вірні цьому правилу лібералізму до останньої хвилини, коли пора перейти до насилля.

Як тільки Бонапарте помітив, що опозиція Ради Старших і Пятисот остаточно зневічила план Сейє, він порішил зломити свою приявністю парламентарну опозицію. І це також форма лібералізму (розуміється, військового лібералізму), форма лібераль-

ного насилия. При погляді на Бонапарта галас втихає в салі Старших. Але шераз реторика зраджує цього Цезаря, цього Кромвеля, його промова, яку спочатку зустріла повна пошани тиша, поступаючи я підступний, то бутте всі Brutами». При його словах: «Як кількох осіб. Промовець бентежиться, зупиняється, загикується й, нарешті, продовжує пискликом голосом: «Памятайте, що мене супровождають бог війни і бог щастя». Депутати метушаться, скучуються коло трибуни. Всі сміються. «Генерале, ви вже не знаєте, що говорите», шепче в ухо Бонапарта його вірний Бурен і хапає його за руку. Бонапарте іде за ним: він покидає салю.

Кілька хвилин пізніше, коли він прийшов до кабінету, в супроводі 4 grenadiiriv i kількох старшин, члени Ради Пятисот зустрічають його лютим криком: «Поза закон! Геть з тираном!», кидаються на нього, засинають його зневагами й буть. Чотири grenadiiri tisnycut'sya nавколо нього, щоб захистити його перед ударами. Старшини намагаються витягти його з метушні; нарешті Гардан його хапає й йому вдається майже винести Бонапарте з салі. Тепер залишається тільки втеча, думає Сейє, або насилля, каже Бонапарте до своїх. В салі Пятисот піддається голосуванню декрет про проскрипцію. За кілька хвилин цей Цезар, цей Кромвел буде «поза законом». Це буде кінець. Бонапарте вискачує на коня і виїздить перед своє військо. «До зброй!», кричить. Вояки йому роблять овациї, але не рухаються з місця. Це найбільше типова сцена з тих двох славних днів. За скривленим обличчям, тримячи від злости, Бонапарте розглядається навколо себе. Цей герой з Арктом не може рушити з місця батальйону. Як би в цей момент не з'явився Люсіен, усе було би втрачене. Це Люсіен зрушує вояків, рятує ситуацію. Це Мура витягає свою шаблю, наказує бубнити до наступу й веде grenadiiriv proti Piatysot.

«Генерале Бонапарте, це було не в формі», скаже пізніше Мон-
трон, згадуючи бліде обличчя цього Цезаря, цього Кромвела. Мон-
трон, якого Редерер називав Талейраном на коні, залишився все
життя при переконанні, що цей герой Плутарха в Сен Клю пере-
жив хвилину страху й єю найнезначніша людина Франції, один
з тих «адвокатів» з законодавчого тіла, будьякий чоловічок міг
би на протязі цих двох славних днів одним рухом, одним словом
звівечити долю Бонапарта й врятувати республіку.

Якийсь історик сказав про ці події: «Ніколи державний переворот не був гірше спланований і гірше переведений». Оснований на реснектуванні легальноти її механізму парламентарної процедури, план 18 брумера без усякого сумніву провалився би, як би Рада Старців і Пятисот була зуміла скористати з помилки Сейє. Офензивна тактика, яка спирається на повільності парламентарної процедури, може привести тільки до провалу. Як би Ради зо своєю загрозою декрету про проскрипцію не поставили Бонапарта перед необхідність скоро діяти, покинути терен легальності

ності й звернутися до насилля, цей державний переворот був би застряг у парламентарній процедурі. Офензивна тактика Рад мала поціпти в тому, щоб виграти на часі, щоб протягнути справи. Пополудні 19 брюмера в Сен Клю Сейє нарешті зрозумів свою помилку. Час працював за законодавче тіло. На якому терені маневрував Бонапарт? На терені процедури. Що було силою законодавчого тіла? Процедура. Що було силою парламентарної процедури? Повільність. Ще дві години й засідання Рад були би відложені до другого дня. Переворот, що вже мав спізнення на 24 години, спізнився б ще більше. На другий день, 20 брюмера, при відновленні засідання законодатного тіла, ситуація Бонапарту була би цілком відмінна.

Сейє здавав собі з цього справу. В його революційному плані, Ради мали бути знаряддями перевороту. Бонапарт не міг обйтися без них: вони йому були необхідні. Треба було скоро запобігти відложення засідань, усунути небезпеку отвертої боротьби між законодавчим тілом і Бонапартом, між конституцією і державним переворотом. Але яким способом? План Сейє і логіка Бонапарто-ва виключали насилля. Однак треба було справу присліпити. Отже треба було послуговуватися переконуваннями, увійти в салю Рад і говорити до депутатів, намагатися сфорсувати, по доброму, парламентарну процедуру. Первооснова дивної поведінки Бонапарта лежить у тому, що називається лібералізм.

На його щастя, його поведінка провокує непоправну помилку Рад, а власне насилля проти його особи: декрет про проскрипцію. Рада Старших і Пятисот не зрозуміли, що секрет їх сили супроти Бонапарта у протягенні, справи в часі, в униканні провокацій, у повільності процедури. У всіх державних переворотах тактика катилінарів намагається приспішити справи, а тактика оборонців держави намагається виграти на часі. Помилка Рад поставила Бонапарта перед рішенням: втеча або насилля. «Адвокати» законодавчого тіла дали йому, нехотячи лекцію революційної тактики.

Переклад О. ІІІ.

ТЕЦУДЗИ КАДА

Імперіялізм і народи Азії

УПС — Шангай подає переклад отієї статті ніяпонського автора, яка представляє інтерес і для нашого читача та поможет йому зорієнтуватися в сучасній політиці.

1

Взаємовідносини Азії й Європи, що іх характеристичною рисою являється боротьба їх культур, різко відрізняється від взаємовідносин Європи й Америки, де, особливо в початках, позначався переважаючий вплив європейської культури на культуру

американську. Тійніший зв'язок Європи й Азії відбувався ще в старинній історії, коли, на приклад, імперія Александра Македонського включала в себе Індію — Азію, або, навпаки, коли хоробрі воїни Джінгіз-Хана завоюовували значну частину Європи. В площині культурного взаємодіяння провідна роль належала в ті часи, безперечно, Азії.

Відношення Європи до американського континенту було цілковито друге. Це було відношення вищого до нищого: Європа завойовувала Америку, після відкриття її Колюбом, не тільки зброяю, але й економічно, а наступ Європи на Азію в часи Колюбома виливався у формі боротьби капіталістичної культури з культурою феодалізму. В цій статті я не думаю зупинятися на історії завойовання капіталістичною Європою феодальної Азії, але підкresлюю, що історія ця дуже складна і різко відрізняється від історії проникнення європейського впливу в Америку, тому, що європейська експансія, стрінувшись в Азії значну культуру і збройну силу, змушена була розвиватися там всякими замаскованими способами, при помочі підкупів, спекуляцій, обманів, організації внутрішніх міжусобиць і навіть війн; саме в таких формах виливалася європейська політика колонізації Азії.

Віймком, що показує аналогічність проникнення Європи в Америку, являється підбій в XVII—XVIII в. Сибіру Росією, яка, так само як і Америка, була заселена нечисленними тубильцями, дуже низького ступня культурного розвитку. Москвята, головно пошукувачі дорогих шкір, посувалися на схід по сибірських просторах, не зустрічаючи майже ніяких перешкод і спротиву. Першу перешкоду стрінули вони на хінській границі на Амурі, а потім, при дальньому посуванні на південь по східному краю Сибірі — на побережжі північної частини Тихого Океану. На перешкоді їм стала культура Азії.

Однак, культура Азії, особливо чотири-тисячелітня культура Індії і Хін, задля своєї закостеніlosti, не могла стати успішним засобом боротьби з капіталістичною культурою. Поширення європейського впливу на Індії і її колонізація в XVII і XVIII ст., як теж завершення під кінець XIX ст. пів-колонізації Хін, являється перемогою європейської культури над азійською. Півколонізація Хін здійснюється при помочі торговлі, що її піддержується збройною силою, або, інакше кажучи, нерівними договорами, які узаконили конзульські суди, низькі мита, права аренді і так звані сфери впливів. Таким чином, більша частина Азії — від її західньої границі в Туреччині й до східної границі Сибірі на побережжі Тихого Океану — стала колонією або напівколонією Європи. Одна тільки Японія із всіх держав Азії зберегла свою самостійність.

2.

Проникнення Європи в Азію — це імперіалізм Європи. Цей імперіалізм наступав на Азію з трьох боків: з півночі, з півдня і з південного заходу. З огляду на те, що північний шлях по

свою географічному положенню находитися в монопольному посіданні Росії, то зовсім природно, що цей імперіалізм, що наступав по сибірських просторах, являється імперіалізмом царської Росії. Тепер ССР, оперуючи гаслом «освобождення поневолених народів», фактично теж змагає до того, щоб підпорядкувати собі азійські народи. В цьому відношенні червона політика ССР не тільки унаслідула політику царської Росії, головним діючим фактором якої являлась збройна сила, але навіть посилила її, доповнивши її зброею пропаганди, що скриває в собі велику спокусу для слабих і поневолених народів.

Південний шлях, в протилежність північному сухопутному, являється морським шляхом. Васко де Гама, обійшовши південне побережжя Африки — Ріг Доброї Надії, доплив до Мадраса (в Індіях) при кінці XV ст. В цей час колоніальними імперіями були Португалія і Еспанія, які договорилися бути про розділ сфер впливів в колоніальних краях: Еспанії припадала Америка, Португалії — східня частина Африки. В слід за Португалією за Ріг Доброї Надії прийшли Голяндія, Франція і останньою — Англія. Між цими трьома потугами почалася боротьба за гегемонію в південній частині Тихого Океану і в Індійському Океані. Перемогла Англія. Сила на морях і найбільше розвинута промисловість були тими основними засобами, завдяки яким Англія осiąгнула перевагу в Азії і в Америці. Англія встановила систему свого володіння над семи морями і поширила свої колоніальні простори. Експлоатація колоній в семи морях дала кріпкі підвальнини англійській економіці. Можна сказати, що Англія досягнула гегемонії над світовою економікою виключно завдяки експлоатації своїх величезних колоніальних просторів. «Імперія, в якій не заходить сонце» — це значить імперія, в якій нема ні години, щоби не експлуатували. Для збереження осягненого положення англо-сакси приодержуються глибоко реальної політики в усіх її формах. Тоді, як в своїй метрополії вони кричать про справедливість і свободу, в їх колоніях важкі бомбовози бомбардують примітивно озброєних тубильців: під час здійснювання ними в Хінах «політики культури», в Індіях проводиться «політика темноти». Але англо-сакси не обмежуються тим, що гнучкою політикою намагаються зберегти свої колонії; вони використовують і самостійні держави. Щоб перешкодити дальньому посуванню Росії на південь Азії, Англія заключила була союз з Японією, і остання, в цілях владної державної безпеки, цей наступ Росії припинила.

Однак, як тільки японські впливи на азійському континенті стали кріпшати, Англія розірвала свій союз з Японією і почала спільно з Америкою на неї давити. Взагалі можна сказати, що гегемонія європейського імперіалізму в Азії переводиться обеднаними силами двох англо-саксонських груп, діючих із обох берегів Атлантического Океану. Хоч Голяндія і Франція теж мають в Азії Голяндські Індії і Французькі Індо-Хіни, але вони, безсумнівно, грають роль попутчиків англо-саксів. Власне вирішення питання